

vagyis az angliai bibliatársaság első elnöke.¹¹ Sharpról feljegyezték, hogy a többi között idegen nyelvű bibliák gyűjtésével is foglalkozott és számos bibliát ajándékozott a Társaság könyvtárának,¹² ő vette meg tehát korábban (Mező János, vagy leszármazottai hagyatékából) ezt a magyar bibliát. A bibliatársaságnak írt és fennmaradt ajándék-könyvjegyzékében Sharp még azt is megemlíti, (talán hivatalnok-társától, Bogdány Jakab William nevű fiától szerezte értesüléseit) hogy „ezt a 3000 példányban kiadott bibliát a pápisták elégették”.¹³ Az angol gyűjtő érdekes és értékes dokumentumot mentett meg ezzel, amely örvendetes és szomorú, de kivételesen részletes személyes adalékokat szolgáltat egy, a 18. században Angliában letelepedett magyar protestáns nemes életéhez.

GÖMÖRI GYÖRGY

A debreceni rézmetsző diákok nyomdája. A debreceni református kollégiumban a 18. század utolsó éveiben ügyes kezű diákokból kialakult az a kis csoport, akik rézmetszéssel foglalkoztak. Ennek a hazánkban szinte egyedülálló társaságnak létrejöttében döntő szerep tulajdonítható Karacs Ferencnek. Ő azonban 1797-től Pesten tevékenykedett, és főleg térképek metszésével tűnt ki.¹ A diákok csoportja azonban tovább folytatta – alig vitathatóan főleg kedvelésből – a rézmetszést. Ezeket a diákokat a tanárok szóban és jutalmakkal buzdították, hiszen ők munkájukkal a szemléltető taneszközök előállításához igen hasznos segítséget jelentettek.² Munkásságuk középpontjában ugyanis kis méretű, magyar nyelvű atlaszok tábláinak metszése állt. Ennek során 1800-ban az „Oskolai Új Átlás”, a következő esztendőben az „Oskolai Ó Átlás”, majd 1804-ben Budai Ésaías „Oskolai Magyar Új Átlás”-át készítették el.³

A rézmetszés feladatát a diákok egymás között megosztották, és az elkészült lemezeket nevükkel látták el. Így nyomon követhető, hogy hamarosan kialakult az a háromfőnyi csoport, akik – jól érzékelhetően – szinte „beleszerelmesedtek” ebbe a számukra olyan vonzó foglalatosságba. Név szerint Erős Gábor, Pap József és Pethes Dávid,⁴ akik az 1804. évi, immár valamivel nagyobb méretű földrajzi atlaszt metszték. Kiköltözve a kollégiumból Debrecen városába,⁵ a kis csoport érdeklődése immár egyre inkább a nyomdászat felé fordult. Tagjai igyekeztek elsajátítani ezt a nem könnyű mesterséget. Figyelmüket nem kerülte el 1805-ben⁶ Weinmüller, komáromi nyomdász 1801-ben bekövetkezett halála utáni helyzet. Az özvegy maga nagy nehézségek közepette igyekezett vezetni a műhelyt, így a debreceni ifjak arra törekedtek, hogy oda bekerülhessenek. Azonban nem sikerült itt elhelyezkedniük, ill. a nyomdát megszerezniük.

Úgy tűnik, hogy saját erőből és ügyességgel kísérelték meg elkészíteni a nyomdai felszerelést, amellyel azután önálló munkát kívántak végezni. A nyomdai betűk előállításának messze legigényesebb része a patricák vésése volt. Ehhez elengedhetetlen volt a rendkívül ügyes kéz, jó ízlés és

¹¹ *Dictionary of National Biography*. XVII. é. n., 1341.

¹² HOARE, Pierce: *Memoirs of Granville Sharp*. Vol. II. 1824. 433.

¹³ Uo.

¹ BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. 121–122.

² DÓCZI Imre cikke = A debreceni ev. Ref. Főgymnasium értesítője az 1894–95. iskolai évről. Debreczen, 1895. 164.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 1384. has.

⁴ TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*. Bp. 1976. 18–22.

⁵ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 21.

⁶ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 40.

A'
KERESZTÉNY VALLÁS'
 IGAZI ÉS BELSŐ
VALÓSÁGA

EGY

BESZÉDBEN FOGLALVA

Mellyet

Felső Parantsolatból irt 's elis mondott az
 Unitáriusoknak Nemes Udvarhely - Szék-
 ben, Vargyason tartatott közönséges 'Si-
 nati Gyűlésében, 1806-bann, a' VI. dik
 Hó' 30 kán, a' Papi Sz. Hivatalra Ma-
 gokat Elszántaknak megvisgála-
 sokra rendeltetett akkori

Elölülő

Homorod Karátsonfalvi

FÜZI JÁNOS

A' Kolo'svári Unitárium Kollégyomhan Fi-
 lo'zófiát tanító Profefsor.

Kolo'sváronn.

Nyomat. Erős és Pap 1807-benn.

A' MAGA NEVÉT BÉ-TÖLTŐ
 KERESZTÉNY NEMES
ASZSZONY

Avagy
 Néhai Mélt. Hidvégi Gróf

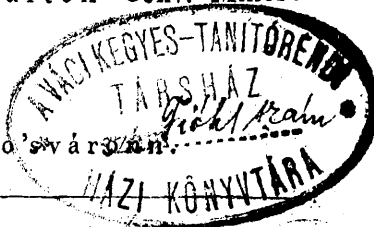
NEMES ANNA ASZSZONY

Ő Nagyságának, A' Keresztes Rendű
 Dámák egygyikének, Mélt. Tzegei Gróf
 VAS MIKLÓS Úr Ő Nagysága Élete
 párjának Emlékezete
 Egygy Halotti Beszédben.

Melyet készített, és Kolo'svárt az Ó-vári
 Templomban Mind-szent Hava. 9-kén
 1806. el mondott

P. Biró Márton Conv. Minor.

Kolo'sváron.

Nyomt. Erős és Pap 1807-benn.

kiváló szem. Az 1804. évi atlaszuk címlapja, amelynek szövegét rézbe vészték, azt igazolja, hogy ezeknek a feltételeknek a három „tógátus deák” minden szempontból megfelelt.⁷

Legkésőbb 1807-re már elkészültek saját nyomdájuk felállításával. Miután Pethes kivált közülük, Erős és Pap kettesben próbált szerencsét Kolozsvárott. Fennmaradt két nyolcadrés alakú nyomtatvány, amelynek címlapján alul a következő két sor olvasható: „Kolo'sváronn. // Nyomt. Erős és Pap 1807-benn.”

Az első kis kiadvány Füzi János, kolozsvári, unitárius professzor *A' keresztény vallás' igazi és belső valósága* című beszéde, amelyet 1806. június 30-án mondott az Udvarhely-megyei Vargyason tartott zsinati ülésen. A három füzetből álló nyomtatvány 47 paginája számozott.⁸ A másik nyomtatvány Bíró Márton minorita *A' maga nevét bé-töltő keresztény nemes asszony* című gyászbeszéde, amelyet 1806. október 8-án mondott Kolozsvárt az óvári templomban gróf Nemes Anna, gróf Vas Miklós elhunyt felesége felett. A két füzetből álló nyomtatvány 32 paginája számozott. A címlap hátán olvasható „Imprimatur” kelte „Claudiopoli. 15. Febr. 1807.”, aláírása „J.Mártonfi”.⁹

A szakirodalom csupán általánosságban tudott eddig az egykori debreceni diákok törekvéséről, hogy saját nyomdát hozzanak létre. Annak működéséről azonban eddig semmi konkrét adat sem került elő. Ahogy arról sem, hogy a debreceni nyomdászpáros egyáltalában Kolozsvárott járt volna. Így ez a két kis kiadvány a hazai nyomdatörténet szempontjából igen jelentős dokumentumnak minősül. Valószínű, hogy Erős és Pap kolozsvári tevékenységük csupán néhány hónapos volt, mert pl. az elsőként említett kiadványuk szerzője, Füzi János munkáit mind 1806-ban, mind 1808-ban a református kollégium műhelyében állították elő.¹⁰

Erős 1808 tájt már Sárospatakon igyekezett Szentés József ottani műhelyében elhelyezkedni. Hírét vette, hogy onnan a bécsi Anton Haykul-féle nyomdából érkezett két nyomdász (a szászoroszági Johann Liebgott Schubert és Friedrich August Fischer) távozni készül. Erős Kazinczy Ferenc közbejárását is kérte, hogy a sárospataki nyomdába kerülhessen, de ez nem sikerült.¹¹ 1809-ben Erős mint „metsző typográfus” fordult meg a debreceni vásáron, amikor ott tartózkodott. Társát, Pap Józsefet ez év novemberétől Dessewffy József gróf alkalmazta számtartónak szentmihályi birtokán.¹²

Azonban a két ifjú továbbra is próbálkozott, hogy nyomdászok lehessenek. Ebben az időben Pécs városa elégedetlen volt az özvegy Engelné által, nyilván nem elég szakszerűen vezetett nyomda működésével. Így a város a Helytartótanácsához fordult, hogy náluk immár egy másik nyomdát lehessen alapítani. Onnan azonban 1810. március 10-én állásfoglalás helyett az ilyen esetekben teendő feladatokat szabályzó rendeletekre hívták fel a figyelmet. A város – feltehetően már jóval korábban – nyilvánosan meghirdette a nyomdaalapításra vonatkozó pályázatot, amelyre Erős és Pap jelentkezett. Miután sokáig nem kaptak választ, Erős 1810 májusában Bécsbe utazott Márton József ottani magyar nyelvtanárhoz, aki egykor debreceni diák volt,¹³ hogy Görög Demeternek,

⁷ Reprodukciója: TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 36.

⁸ Bp. Országos Széchényi Könyvtár: 824.557, Debrecen, Református Kollégium Nagykönyvtára: B 1530, Kolozsvár (Cluj) Akadémiai Könyvtár R 121. 803, R 123.344, R 131.714, U 51.905, U 52.168, U 56.235, U 57.928, U 63.957, U 82.168. – PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I.* Bp. 1888. 848. (A kolozsvári példányok György Béla szíves közlése.)

⁹ Bp. OSZK 285.413, Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár R 134.402, U 82.370, Kolozsvár (Cluj) Egyetemi Könyvtár 01.076. – Ezt a kiadványt Petrik nem ismerte. (A kolozsvári példányok György Béla szíves közlése.)

¹⁰ PETRIK: *i. m.* (8. jegyzet) I. 780. és I. 848.

¹¹ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története.* Bp. 1978. 66–67.

¹² *Kazinczy Ferenc levelezése. VII.* Bp. 1896. 121–122.

¹³ SZINNYEI: *i. m.* (3. jegyzet) VIII. (1902) 736. has.

aki ugyancsak Debrecenben tanult,¹⁴ atlasza mutatótábláján dolgozzék, és gyakorolja magát a nyomdászatban.¹⁵ A pécsi tanács időközben elfogadta Erős és Pap ajánlatát. Az erről szóló levelet Pap a Szabolcs-megyei Szentmihályon¹⁶ gróf Dessewffy József birtokán kapta kézhez május 24-én. Már 26-án választot is Pécsnek, ahol levelét ma is őrzik.¹⁷ Ez a dokumentum igen részletesen tudósít a volt debreceni diákok nyomdájának sorsáról. Eszerint néhány hónappal azelőtt, hogy értesültek volna a pécsi pályázatról, kettesben elhatározták a maguk által készített nyomdai felszerelés értékesítését. Ajánlatuk, amelyhez betűikről mintalapot mellékeltek, felkeltette „Schindelmeyer nevű Bétsi Typographus”¹⁸ érdeklődését. Ő azonban nem értvén a betűmetszéshez, a matrica készítéséhez és a betűk öntéséhez, társul hívta meg őket. Miután Pap már állásban volt, Erős elutazott május 10-én Bécsbe, hogy féléves szerződötetése során kiismerje a bécsi nyomdászt, aki a társas viszonyt ajánlotta nekik a debreceniek felszerelése fejében. Pap a pécsiek levelének másolatával azonnal írt Erősnek Bécsbe. Ezek után egyikük a legrövidebb időn belül jelentkezni fog Pécs városánál. Eddig Pap levele.

Erős június 15-én írt Bécsből Pécsre.¹⁹ Ebben roppant sajnálkozott, hogy nem előbb kapta meg a város kedvező választát pályázatukra, mert akkor el sem jött volna az osztrák fővárosba. Közölte, hogy féléves szerződötetését bármikor felmondhatja. Így készséggel vállalja a pécsi megbízatást, hogy „a mi tulajdonunk és propriumunk legyen a Typographia privilegiumostul”. Miután őt egyszer már elutasították,²⁰ ezért azt ajánlotta a tanácsnak, hogy a város a privilégiumot saját nevére kérje. A pécsiek június 25-én válaszoltak Erősnek, amelyben arra biztatták őt, hogy járjon utána az ügynek Bécsben személyesen a Kancelláriában. Ez azonban aligha bizonyult eredményesnek, ha ugyan Erős egyáltalában vállalkozott a hivataljárásra, mert onnan az október 5-én kelt döntés e hó 24-én érkezett Pécsre. Ebben a privilégium iránti kérelmet elutasították.²¹

Erős 1811. májusában a dunántúli Lovasberényből kelt rendkívül hosszú és számos ügyre kitérő levelében megírta Kazinczynak, hogy miként lépett vissza a Schindelmayerral tervezett, bécsi társas viszonytól. Lépését azzal indokolta, hogy ő erre még nem elég felkészült, hiszen nincs sem

¹⁴ SZINNYEI: *i. m.* (3. jegyzet) III. (1894) 1391. has.

¹⁵ KAZINCZY: *i. m.* (12. jegyzet) 449.

¹⁶ Büdszentmihály, ma Tiszavasvári.

¹⁷ Teljes szövegét kiadta BORSY Károly: *A pécsi nyomdászat kezdetei*. Pécs, 1973. 135.

¹⁸ Karl Robert Schindelmayer az 1791-ben Bécsben nyomdát alapító író és könyvkereskedő Franz Anton Schrämbel (†1803) özvegyének bátyja volt. (DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. I.* Wien 1982. 286.) Ő ugyan értett a rézmetszéshez, mert ilyen technikával készített albumokat jelentett meg, de nyilván hiányoztak nála az öntött betűk előállításához szükséges ismeretek. A műhely különben is gyengén működött. Ezért Schindelmayer Erősék társsá válásával feltehetően azt remélte, hogy szakmailag fellendítik majd a nyomdát.

¹⁹ Erős 1811 májusában kelt levelében azt írta Kazinczynak, hogy Bécsbe indulásakor (vagyis 1810. május 10-én) a már mozgó kocsit után futva hozták neki a pécsiek levelét, így Debrecenből már nem tudott válaszolni. (*Kazinczy Ferencz levelezése. VIII.* Bp. 1898. 515.)

²⁰ Nem tudni, hogy mikor és melyik városra vonatkozó privilégiumkérésük futott zátonyra. Miután nyomdai tevékenységükről egyedül Kolozsvárról van biztos adat, feltételezhető, hogy ottani munkájukat – tapasztalatlanságból – még meg nem ítélt privilégium hiányában kezdték meg. E feltételezés esetén a két másik, ott működő nyomda (Ref. Kollégium és Hochmeister) nyilván azonnal tiltakozott ez ellen. Ez pedig, ha be is adtak erre irányuló kérést, csakis a nyomdai privilégiumra irányuló kérésük elutasításához, és működésük azonnali betiltásához vezethetett. Ez magyarázná is kolozsvári, legfeljebb néhány hónapra terjedő tartózkodásuk rövidségét.

²¹ BORSY: *i. m.* (17. jegyzet) 74–76. – A pécsi próbálkozásáról Erős Kazinczynak is beszámolt 1811 májusában írt levelében. (19. jegyzet 515–516.)

kurzív, sem fraktúr betűje. (Ez utóbbi a német nyelvű szövegekhez Bécsben valóban elengedhetetlen lett volna.)

Ugyanakkor arról számolt be, hogy újságban olvasta a hirdetését a komáromi nyomda és kiadó eladásáról.²² Arra igyekezett rávenni Kazinczyt, hogy a komáromi nyomdászözevgy által kért 33 000 forintért vegye meg a műhelyt a kiadói könyvraktarával együtt. Erős ígérte, hogy három év alatt kifizeti ezt az igen magasnak tűnő árat, amely az infláció miatt azonban mégis csak megéri. Vállalta, hogy ez esetben külön legényt fogadna fel, aki kizárólag Kazinczy munkáival dolgoznék. Az ő teljesítményét önköltségi áron számolná el az íróval.²³

Ugyanebben az igen hosszú levelében Erős még arról is beszámolt Kazinczynak, hogy Pécsi Imre, a Tiszántuli Református Egyházkerület főgondnoka azt kérdezte tőle, hogy vajon tudna-e sztereotípiával dolgozni. A zsolnárokat, amelyek iránt állandó volt a kereslet, ennek az akkor új találmánynak segítségével, bármikor és olcsón lehetne kinyomtatni. 3000 forintot és egy ház használatát ígérte ehhez az egyház részéről. Erős vállalkozott erre, és hat hét után 12 táblányi sztereotípiával, mint mintával elkészült. Pécsi időközben meg is kapta ennek használatára a privilégiumot. Ekkor azonban az az új megoldás merült fel, hogy a kollégium megvásárolná a ráfizetéssel működő debreceni Városi Nyomdát.²⁴ Ezzel az Erős-féle sztereotípiá használata a református egyház vállalkozása keretében immár feleslegesnek tűnt. Mindez 1810-ben történt. A város – korábbi álláspontját módosítva – a nyomda eladásába immár bele is egyezett, de a Helytartótanács 1813. szeptember 8-án kelt határozatával a városi nyomda eladását megtiltotta.²⁵ Ezzel Erős számára ez az újabb, ki tudja hányadik terv is dugába dőlt. Pedig ő készségesen dolgozott volna a kollégium műhelyében.

Erős az eddig felsorolt sok csalódás és sikertelenség után Kazinczyt – a fentiekben számos alkalommal idézett és 1811. májusában kelt levelében – meglepő röviden tudósította arról a hatalmas veszteségről, amely őt 1811. április 3-án és néhány nap utáni második nagy debreceni tűzvészben érte. Ennek során az általa Fazekas hadnagynál a „Fehér ló” táján elraktározott nyomdai felszerelése teljességgel a használhatatlanságig összegegett.²⁶

Mindez nem kedvetlenítette Eröst, aki Kazinczynak részletesen beszámolt a leveléhez mellékel²⁷ betűmintákkal alátámasztva, hogy az „elmúlt” vagyis az 1810/11-es télen milyen szempontok szerint készített új betűket. Különös részletességgel írt Erős az új fraktúr betűiről, amelyeket valamelyest szélesebbekre vésett a szokottnál. Ebben – nem túl szerényen – Didot-hoz hasonlította magát, aki ugyanígy járt el az antikvabetűkkel. Erős egyben felajánlotta, hogy amennyiben új típusai megnyerik Kazinczy tetszését, úgy azokat készséggel átengedi az író által tervezett Sallustius-kiadás nyomdai munkálataihoz bármely más műhelynek.²⁸

Ismeretes Kazinczy álláspontja Erős Gábornak a fentiekben részletesen tárgyalt levelében említett új betűiről. 1811. június 27-én Kis Imrének, a „sóház”, azaz a salétromházi inspektorának, vagyis Erős felettesének Debrecenbe írt levelében meglehetősen éles kritikával illette azokat: „kénytelen vagyok kimondani, hogy mesterségében nem ért annyira, mint óhajtani kellett volna.”²⁹ Így joggal feltételezhető, hogy Kazinczy Erős javaslatit nem fogadta el és ajánlataival nem élt.

²² Hazai 's Külföldi Tudósítások 1811. 100. (= február 15.)

²³ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 516–517.

²⁴ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 513–515.

²⁵ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 244–247, 403, 412.

²⁶ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 519. – Fazekas Mihály hadnagy, költő, a „Ludas Matyi” szerzője.

²⁷ Sajnos az Akadémiai Könyvtárban levő eredeti levél mellől ez már a 19. század végén hiányzott: KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 517.

²⁸ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 517–519.

²⁹ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 610–611.

Bámulatos, szinte konoknak nevezhető az a következetes kitartás, amellyel Erős a fentiekben körvonalazott számtalan kudarca után is törekedett a Pappal közösen készített, működtetett és tulajdonolt nyomdafelszerelés megszerzésére. Fennmaradt a kettejük között 1812. szeptember 23-án Szentmihályon, vagyis Pap munkahelyén kelt megállapodás, amelyet Tóth Béla lényegében már ismertetett.³⁰ Az eredeti kéziratból még érdemes ezt a szövegben többszörösen hangsúlyozott, „barátságos egyezség”-et most egyetlen ponton kiegészíteni.³¹ A közös munka alapján mindkettőjük által fele-fele tulajdonnak elismert nyomdai berendezésnek Papra eső részét Erős azzal az ellenszolgálattal nyerte el, amely így szól: „Józsinnak³² Endrédiéknél lévő 200 forintból álló 1807beli kosztjáért való adósságát egészen magamra vállalom”.

Ebben a hangsúlyozott baráti megállapodásból lehet bizonyos következtetéseket levonni. Pap az általa fogalmazott pontban így körvonalazta a nyomdai felszerelésből való tulajdoni és munkabeli részesedését: „...minden edjütt szerzett és feliben engemet illető s általam metzett, készített és öntött betüket, műszereket, stempeleket, matrixokat öntő machinákat, atzél és rézrudakat, készített és készitetlen materiakat, egyszoval mind azt a' mit én mint feles ezen mesterségbe szereztem vagy tulajdon kezeimmal készitettem...”³³ A felelősek tehát a betűk előállításához szükséges feladatok elvégzésének minden részéből kivették részüket: a patrica metszéséből, a matrica készítéséből és az öntőműszer segítségével a betűk öntéséből egyaránt. Tehát Erős és Pap nyomdájuk betűkészletét maguk állították elő. Ők vették a patricákat, vették a matricákat és öntötték a betűket. Nyilván ezzel a felszereléssel dolgoztak 1807-ben Kolozsvárott.

Feltételezhető, hogy az említett megállapodásban szereplő adósság a valószínűleg összesen néhány hónapos kolozsvári tartózkodásuk során keletkezett 1807-ben. „Endrédiék” alatt talán annak az „Endrédi József prédikátor” rokonsága húzódhat, aki az 1804-ben a „Debreczeni Tógátus Deákok: Erős Gábor, Pap József és Pethes Gábor” által metszett, Budai Ésaías-féle „Oskolai magyar új átlás” nyomdabetűkre hasonlítónan rézbe vésett címlapján,³⁴ mint támogató szerepel. Lehetséges, hogy a Pethes kiválásával két főre fogyatkozott diáktársaság most megismert kolozsvári nyomdai tevékenységét közvetve Endrédi egyengette.

Erős szívósságát az 1812. évi írásuk Pap által fogalmazott bekezdése, amelyben lemondott feles részéről, így jellemezte: „minekutána volt társam, Erős Gábor még minden eddig egymást ért szerencsétlenségek is el nem rettentették attól, hogy reá született s kitanult betű metszői, öntői s typográphiai mesterségéről lemondana”.

Erre utal az a hat darabból³⁵ álló betűmintakönyv töredék, amelyet Tóth Béla teljes terjedelemben, de az eredetihez viszonyítva erősen kisebbitett reprodukcióban adott közre.³⁶ Ezen a „20a Dec. 1811 küldötte Gábor” kézírás olvasható. Miután a kézírás – különösen a nagy G-ben – eltér Erősétől, így az egykori debreceni rézmetsző diákok csoportjának egyedül maradt, utolsó tagja, valamelyik ismerősének, akinek ő „Gábor” volt, küldte meg betűmintáit. Ez az időben utolsó is-

³⁰ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 37.

³¹ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában R.174/8 jelzet őrzi ezt az egyetlen lap terjedelmű kéziratot. E dokumentum másolatának elkészítéséért, több személy azonosításáért és részadatok segítőkész megküldéséért Fekete Csabát (Református Kollégium Nagykönyvtára) illeti az őszinte köszönet.

³² Ebből úgy tűnik, hogy a megegyezést Erős írta, bár kézírásuk igencsak hasonlít egymásra, amit a közös iskola is magyarázhat.

³³ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 37.

³⁴ Vö. 7. jegyzet.

³⁵ Két nyolcadrét és négy ennél kisebb, amelyek együtt alkotnak nem egészen két további lapot.

³⁶ TÓTH: *i. m.* (4. jegyzet) 50–51. – Az eredeti méretű másolatok megküldésével ismét Fekete Csaba segítettette ennek az írásnak létrejöttét.

mert dokumentum, amely Erős nyomdája működtetésének, vagy felszerelése eladásának szándékáról ma tudott.

Erős különben kancellista lett³⁷ gróf Vay Miklós generális jóvoltából az ő alkalmazásában, aki Debrecenben puskapor gyártására salétromházat építtetett.³⁸ Itt is lakott Erős, mert 1811 májusában Bécsbe indulásakor a katona a „Salétromtól” szaladt utána a pécsiek levelével, amint ezt ő maga írta Kazinczynak.³⁹ Az 1815. január 30-án bekövetkezett halálát követően megjelentetett megemlékezés⁴⁰ is arról tudósított, hogy a nyomdászattal kapcsolatos törekvéseit „abban hagyván, a’ Debreczeni salétrom főző háznál vonta meg magát”. Ugyanebből a forrásból tudható, hogy „a száraz betegségben, életének 36-dik esztendejében meg halván eltemetődött”. (Születése így 1778–1779-re tehető.)

Ugyancsak az Erősről szóló, 1815. évi nekrológ utolsó előtti társról, Petes Gáborról, már mint „néhai”-ról emlékezett meg. Az 1809. évi nemesi felkelés elől mindkét fiatal nemes, Erős is és Pap is, egy-egy főúr szolgálatába állt be. A fentiekben már szó esett, hogy az Erős irányította, debreceni rézmetsző társaság utolsó tagja, Pap József 1809 novemberétől számadó volt gróf Desswewffy József szentmihályi birtokán Szabolcsban. 1814-ben gróf Csáky Antalhoz került, majd mikor 1818-ban a birtokot gróf Török vette meg, Pap nála szolgált haláláig.⁴¹

* * *

A nyomdászok már a 15. század végétől túlnyomó többségükben nem vesződtek az öntött betűk rendkívül igényes előállításával, amely azután így idővel külön foglalkozási ággá is vált. A tipográfusok rendszerint készen vették az öntött betűt, esetleg matricákat vásároltak és szükség esetében ezekről öntve – nem ritkán vándor betűöntők segítségét igénybe véve – frissítették fel betűkészletüket. Magyarországon a 19. század elejéig az Egyetemi Nyomda és az erdélyi Misztótfalusi Kiss Miklós kivételével nem is ismeretes egyetlen olyan nyomda sem, amelyik saját metszésű patricákkal előállított matricákról öntötte volna betűit.

A hazai betűmetszés legjelentősebb alakja a 18/19. század fordulóján Bikfalvi Falka Sámuel (1766–1826) volt. Ő a festészet, majd az éremvésés után a rézmetszés során jutott el oda, hogy saját metszésű betűivel az első könyv 1796-ban elkészült. 1798-tól az Egyetemi Nyomda betűmetsző műhelyét vezette. A betűekkel kapcsolatos, rendkívül széles körű tevékenysége során 1800-ban már sztereotípiával többszörözött szedést.⁴² Akarva, vagy akaratlanul, de az ő árnyékában követették majdnem ugyanezt az utat a debreceni rézmetsző diákok, élükön Erős Gáborral, a nyomdászat irányában. A bibliofil és igényes Kazinczy össze is vetette Erőst Falkával. A költő ennek során – rendkívül kritikusan – nyilatkozott Erős betűiről: „Betűji nem jól állnak egymás mellett. A cursivok ’s a’ németek kimondhatatlanul rútak.” Ezért arra kérte debreceni barátait, hogy beszéljék le Erőst a betűmetszésről.⁴³

Esztétikailag nyilvánvaló, hogy Kazinczynak igaza volt: Falka jelentős mestere volt a betűmetszés szakmájának. Ez azonban oly annyira szűk volt hazánkban, hogy gyakorlatilag a szinte autodidakta debreceniek tiszteletre méltó próbálkozásával vethető csak össze. Így szemlélve a dolgokat, Erősök második helye a korabeli, hazai betűmetszők között igencsak tiszteletre méltó.

³⁷ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 117.

³⁸ BENDEFY László: *Vay Miklós (1756–1824)*. In: *Hidrológiai Tájékoztató*. Bp. 1967. 8.

³⁹ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 515.

⁴⁰ Magyar Kurír (Bécs) 1815. 27–28.

⁴¹ PATAKY: *i. m.* (34. jegyzet) 195.

⁴² PATAKI: *i. m.* (37. jegyzet) 119.

⁴³ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 610–611.

A fentiekben tisztázható volt, hogy Erősék betűmetszői tevékenysége és nyomdai próbálkozásai igen csak figyelmet érdemelnek. Miután ezzel a kérdéssel a szakirodalomban gyakorlatilag szinte senki sem foglalkozott, érdemesnek tűnik ezt némileg behatóbban megvizsgálni.

Mindkét kis kolozsvári kiadvány ugyanazon betűtípusok felhasználásával készült. A halotti beszéd címlapján az elmondás napja után álló három betű (*kén*) kurzív. Különbözen mindkét nyomtatványt azonos betűanyaggal szedték hat, különböző fokozatú antikvatípus felhasználásával. Közülük a szövegnek húszsor-mérete 92 mm. Ebből paginánként 27 sor áll, amelyhez járul minden lap alján külön sorban az őrszó.⁴⁴

A lapszámot felül középen kerek zárójelbe rakta a szedő ugyancsak egyformán, mindkét kiadványban. A kurrens betűkkel szedett füzettel az ív első öt levele színének alján középen található. A szövegen belüli kiemelés ritkítással történt. A gyászbeszéd legelső és utolsó lapjain azonban az orációban megszólított személyek (az elhunyt, a férj, a fiú és a két testvér) nevét helyett csupa nagybetűvel szedték.

Könyvdíszről aligha lehet beszélni. Mindössze mindkét kiadványban a címlap alján álló impresszum két sora közé vékony léniát helyeztek. A szövegkezdő lapon pedig ugyancsak mindkét nyomtatványban ugyanaz a közepén jó egy mm-re megvastagodó, 64 mm hosszú lénia található. A halotti beszéd szövegében az idézetek csillaggal jelölt utalásának megfelelő és a lap alján álló bibliai hivatkozást, ill. a latin klasszikus eredeti szövegét ugyancsak lénia választja el a felette olvasható szövegtől.

A teljes betűanyag pontos elrendezése a kiadványon belül két, ill. három íven jó szakmai készséget árul el, mert minden levél mindkét felére szöveg került, egyedül az unitárius kiadvány utolsó lapja üres. Ezzel szemben a Kazinczynál kevésbé kritikus olvasó szemét is bánthatja a gondolatjelek túlzott hossza és vastagsága. Kétségtelenül nem bibliofil igényű kiadvány.

Immár ismeretes két nyomtatvány 1807-ből és rendelkezésre állnak a Debrecenben őrzött Erős-féle betűminták, amelyek 1811. december 20. előtt keletkeztek. A kettő összevetése negatív eredményhez vezetett. A kolozsvári szövegtípus „A” betűjének magassága 2.4 mm, amelyik nem egyezik a későbbi betűminta egyetlen típusának méretével sem.⁴⁵ De nem csupán a méret, hanem a forma is eltér egymástól a két alapul vehető forrásban. Legyen elég csupán egyetlen jellegzeteséget kiemelni a számtalan eltérés közül. A „3” szám felső része 1807-ben vízszintes, 1811-ben mind az öt kisebb antikvasorozatban félkör alakú.

Igaz nem is volt várható más eredmény, hiszen a fentiekben már szó esett arról, hogy rézmetező diákok nyomdai berendezése 1811 áprilisának első napjaiban tombolt debreceni tűzvészben elpusztult. Feltehető hogy ennek lett áldozata a Kolozsvárott négy évvel korábban használt, öntött betűkészlet. Erős ezt tömör tárgyszerűséggel írta meg Kazinczynak. Ebben azonban némi ellentmondás, vagy inkább drámai túlzás érzékelhető. „Valami 7 mása betűm, 2 mása Rezem, mind zeuga, öszeve futott, 2 sajtóm el éget, tsak a vasa maradt meg, ugy hogy két szekér portékám három sákba bele ment.”⁴⁶

A hét mázsa fém – jóllehet összeolvadt – ennek ellenére egyedül a súlya miatt sem férhetett bele három zsákba, nem beszélve a két sajtó vasból készült, megolvadt részeiről. De lehet, hogy a három zsák csupán a térfogatot kívánta megjelölni. Az Erős által vázolt felszerelés elszállításához ugyancsak felesleges lett volna két szekér. Inkább arról lehet szó, hogy amikor a nyomdát pl. Kolozsvárra költöztették, akkor az Erős és Pap személyes holmijával együtt nem igen fért rá egyetlen szekérré.

⁴⁴ Ez csupán a gyászbeszéd 22. paginájáról maradt le, mert arra 27 helyett 28 sor szöveget szedtek.

⁴⁵ Ott a cicero 4.0, a garamond 2.8, a petit 2.6, colonell 2.0 mm.

⁴⁶ KAZINCZY: *i. m.* (19. jegyzet) 519.

A fenti mondatok azonban a nyomdai felszerelésről sokat elárulnak. Ezek szerint Erőséknek hét mázsa öntött betűje égett össze Debrecenben. Ez hétszer több, mint amennyivel pl. Hess 1473-ban egyetlen betűtípus öntvényeivel Budán dolgozott, ugyanakkor hatszor kevesebb, mint amennyivel a komáromi nyomda 1811-ben rendelkezett, amikor Erős annak megvételére unszolta Kazinczyt. Tehát a 19. század elején a betűk mennyisége kifejezetten szerény műhelyre utal. A réz mennyisége viszont meglepően magas. Hiszen egy-egy kis atlasz előállításához, amelyeneket 1800–1804 között a rézmetsző diákok készítettek, egy-másfél tucat, arasznyi rézlapocskára volt csupán szükség, amelynek súlya néhány kilóban, nem mázsában fejezhető ki. A két sajtó szükségét éppen az a két, eltérő technika, a magas (öntött betűkkel) és mélynyomás (rézlemezekkel), tette elengedhetetlenné,⁴⁷ amellyel Erősék dolgoztak.

Érdekes, hogy a sajtókról a megállapodásban nem esik szó. Ez talán azzal magyarázható, hogy ezek – az összeolvadt betűöntvényekkel együtt – az 1811. áprilisi, nagy debreceni tűzvészben összeolvadtak. A közös tulajdont ért jelentős károsodás terhét természetesen együtt viselték. De vajon mi történt a patricákkal, a matricákkal és az öntőműszerrel? Ezekről Pap mégis részletesen beszámol, mint olyanokról, amelyet Erőssel közösen készítettek. Joggal feltételezhető, hogy ezek megmaradtak, hiszen egy-két kis ládában mindez bőven elfért. A legvalószínűbb az, hogy mindezt Erős magánál tartotta, amikor a nyomdai felszerelés többi, terjedelmes és súlyos részét a tűzvész előtt Fazekas Mihálynál lerakta. Különbösen minek fejében vállalta volna át Erős a feles társának 200 forintnyi adósságát, ha a nagy debreceni tűzvészben nyomdai felszerelésük teljes egészében elpusztult? Ebben mindketten vétlenek voltak (vis major), így a feles társaknak nem maradt egymással szemben mit kiegyenlíteni.

Joggal feltételezhető tehát, hogy a rézmetsző diákok által előállított patricák, matricákat és öntőműszerek, amelyek felhasználásával öntött betűkkel Erős és Pap 1807-ben Kolozsvárott legalább két kiadványt állítottak elő, megmaradtak. Ezeket számolta el 1812-ben összesen 400 forint értékben egymás között Erős és Pap. Ekkor ez már nem volt valami nagy összeg a napóleoni háborúk által okozott infláció következtében. Pap „kosztjáért való adóssága” azonban 1807-ben keletkezett, így már reális a nyomda „Jelkét” alkotó és megmaradhatott felszereléseknek a két tulajdonos barát közötti elszámolása. Ezzel a megegyezéssel véget is ért a debreceni rézmetsző diákok társulása: Erős egyedül maradt, de tovább is próbálkozott saját nyomdája létrehozásával.

BORSA GEDEON

A „Kovácsnai–Teleki-corvina”. 1797-ben a *Literarischer Anzeiger* elsőként adott hírt az európai tudományos világ számára Teleki Sámuel könyvtáráról.¹ Az ismertetés minden bizonnyal a gyűjtemény katalógusának frissiben megjelent első kötetére szorítkozott, a görög és latin szerzők meglévő munkáit vette számba, köztük két kódexet Mátyás király könyvtárából, Tibullus munkáit, illetve egy Catullus–Tibullus–Propertius-corvinát. A lipcsei lap közlését Wilhelm Weinberger

⁴⁷ Abban az időben a magasnyomás függőleges irányú, nem túl erős sajtolást, inkább szinte csak érintést, míg a mélynyomás vízszintes hengerek közötti igen erős préselést igényelt. Ehhez természetesen két különböző sajtóra volt szükség.

¹ *Literarischer Anzeiger. Annalen der gesamten Literatur ... 1796–1852(?)*. Leipzig: Brockhaus [rendszerintelenül jelent meg] Idézi WEINBERGER, Wilhelm: *Beträge zur Handschriftenkunde*. I. (Die Bibliotheca Corvina) Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Klasse. 159. Bd., 6. Abh. Wien, 1908. 21.